

Türkmən bəyliklərini XIII əsrin ortalarında monqolların yayılması ilə əlaqədar Asiyanın içərilərindən Anadoluya köç edən oğuz boyları yaratmışdılar. Onların dövlət quruluşu da başlanğıcda əsirət (tayfa və qəbilə) təşkilatından ibarət idi.

Türkmənlər ucsuz-bucaqsız bozqırlarda köçəri ömür sürmüş babalarından miras aldıkları təsisatları yeni yurdlarında da (oturaqlaşdıqdan sonra belə!) yaşadırdılar. Obalar bəyliklərin hakimiyyət nümayəndələrindən daha çox boy bəylərinin hökmünə baş əyir, əsirət rəislərinin qeydiyyatı ilə oturub-dururdu. Əsirətlər bir-birinə qan qohumluğu ilə bağlanan müxtəlif ailə, nəsil və tirələrin birləşməsindən əmələ gəlir, bu kiçik vahidlərin hər birinin başçısı “bəy” adlanırdı. Anadolu bəyliklərinin başında isə “ulu(q) bəy” dururdu.

Göytürklərdən etibarən türk əsilzadələri arasında “bəy” ünvanı həmişə işlənmişdi (Qaraxanilərdə “Bəybörü”, “Bəybars” və s.). Türkmən bəylikləri də, adından göründüyü kimi, bəy əsaslı dövlətlər olub, bir və ya bir neçə bəyin iyerarxiya nərdivanı şəklində fəaliyyət göstərir, ailə, nəsil, elat bəylərinin qarşılıqlı münasibətləri şaqulu bağlılıqla şərtlənirdi.

“Tarix boyunca köçəri həyat və quruluş tərzı olan əsirət və qəbilələrin klassik dövlətlərə alternativ (antiteza) təşkil etməsinə”, “köçəriliyin dövlətin təbiətinə zidd olmasına” (Yəhya Başkan), habelə Anadolu bəyliklərinin özlərini Səlcuqilərin (Qərbi və Mərkəzi Anadoluda) və Hülakuların (Şərqi Anadoluda) hüquqi-siyasi varisləri saymasına baxmayaraq, türkmənlərin köçəri ənənələrini yüzillər boyunca qoruyub saxlaması onların xarakterik milli-etnik xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər.

Hətta Qərb müəlliflərindən Con Vuds Ağqoyunluların köçəri həyat tərzini bir prinsip səviyyəsinə gətirərək, məxsusi “köçərilik ideologiyası” yaratdıqlarını qeyd edir. Onun fikrincə, bu ideologiya oğuz törəsi, türklük və sərbəstlik (müstəqillik) mənası daşımışdır ki, bu da türkmənlərin qədim dünyagörüşündən irəli gəlirdi. Təsədüfi deyil ki, Qara Yülük Osman öz “Öyüdnamə”sində Ağqoyunluların gücünün əsasını köçəriliyə bağlılıqda görmüş, oturaq həyatın türklüyə və azadlığa (müstəqilliyə, özgürlüyə) zərər verəcəyini vurğulamışdır. Bu fikir heç də yeni deyildi.

İbrahim Qəfəsoğlunun qeyd etdiyi kimi, Göytürklər dövründə köçəri həyat tərzindən üz çevirmənin, şəhərlərə qapanmanın türklərə xeyir gətirməyəcəyini Bilgə Tonyukuk da söyləmişdi. Qara Yülük Osman konfederasiyada nizamın qorunub saxlanılması üçün onlu sistemin ən optimal quruluş olduğunu da bildirirdi. Bu da türklərin ordu-millət xarakterindən doğan bir sistem idi və təkcə hərbi deyil, eyni zamanda sosial-siyasi önəm daşıyırdı.

Məlumdur ki, Ağqoyunlu eli (boyları) onlu sistemə əsasən, onbaşıya, yüzbaşıya, minbaşıya, onminbaşıya (tümənbaşı) bağlı vahidlər kimi təşkilatlanmışdı. Elxanilərin süqutundan sonra Anadolu, Azərbaycan, Suriya, İraq ərazilərində heç bir dövlətə bağlanmaq istəməyən türkmən əsirətləri az deyildi. Onlar bəyliklərə biət etmir, azad və sərbəst

yaşayır, həyat və düşüncə tərzlərini qoruyurdular.

Yeddicildlik “Azərbaycan tarixi”ndə qeyd olunduğu kimi, XIV əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın bir çox ərazilərində köçəri tayfaların nüfuzu artmış və siyasi dominantlıq onların əlinə keçmişdi. Əlbəttə ki, bəylər bu əsirətləri öz tərəflərinə cəkmək istəyir, onlarla əməkdaşlığa çalışır, bəzən ittifaqa girir, güclərinə güc qatırdılar. Köçəri türkmənlər həm döyüşdə, həm də heyvandarlıq və toxuculuqda məharətli idilər.

Seyfəddin Ərşahin Ağqoyunlu Qara Yülük Osmanın türkmən (köçəri) prinsiplərinə dəyər verməsini, haqlı olaraq, onun müstəqil türkmən əsirətlərini öz konfederasiyasına cəlb etmək üçün göstərdiyi səylərlə əlaqələndirir. Bu fikri Qərbdə, Şərqdə yaranmasından asılı olmayaraq bütün Anadolu bəylikləri üçün səciyyəvi saymaq mümkündür. Onların hamısı azad əsirətləri özlərinə bağlamaqdan ötrü köçərilik prinsiplərinə anlayış göstərir, törə ilə hesablaşır, köçərilərin maddi və mənəvi ehtiyaclarını təmin etməyə çalışır, onlara imtiyazlar verir və əlbəttə ki, onların təbəəçiliyini qazanmaq uğrunda bir-birləri ilə mübarizə aparırdılar.

Bəyin gücü ona biət edən əsirətlərin sayı və sambalı ilə ölçülürdü. Əmir Teymura və onun varislərinə qarşı qeyri-bərabər mübarizədə Qaraqoyunlu bəylərinin (Qara Yusif, Qara İskəndər) siyasi və hərbi üstünlüyünün ana qaynağı onların türkmən əsirətlərini vahid mərkəzdə birləşdirmələri və idarə etmələri olmuşdu. Amma onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, tayfa maraqlarının konfederasiya (dövlət) mənafeələrinin fəvqünə yüksəldilməsi ulu bəyləri əsirət rəislərindən asılı vəziyyətə salır, daxili münaqişələri körükləyir və gözəlməz problemlərə səbəb olurdu.

Orta əsr tarixçisi Firidun bəyin “Münşəat”ında “əcəm şahı” adlandırdığı Uzun Həsənin ölümündən sonra onun min bir əziyyətlə yaratdığı qüdrətli Ağqoyunlu imperiyası məhz daxili cəkişmələr nəticəsində uzunmüddətli tənəzzül mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Təbriz taxtının sahibləri müxtəlif əmirlərin istəyi ilə əlcək kimi dəyişdirilmişdi. Həməzə bəyin ölməsi ilə Ağqoyunlu tayfaları parçalanıb iki yerə bölünmüş, bir hissəsi onun qardaşı Şeyx Həsəni, qalanları isə qardaşı oğlu Cahangir Mirzəni dəstəkləmişdir.

Şeyx Həsən başda olmaqla tərəfdarları 1450-ci ildə Qaraqoyunlularla savaşa düşməən tərəfinə keçmişdilər. 90-cı illərdə isə Sultan Baysunqura asi çıxan qacar, mosullu və pornək tayfaları birləşərək Əlincə qalasında həbsdə olan Rüstəm bəyi azad edib, hakimiyyətə gətirmişdilər. Sultan Rüstəm bu tayfaların nüfuzlu əmirlərinə vəzifələr və soyurqallar paylamış, onların etimadını doğrultmağa çalışmışdı. Amma tayfalar çox idi, maraqlar toqquşurdu və hamının rəğbətini qazanmaq mümkün deyildi.

Bəyliklər arasında bitib tükənmək bilməyən cəkişmə və toqquşmaların əsas səbəbi, qeyd etdiyimiz kimi, köçəri əsirətləri bir-birinin “əldindən alıb” öz gücünə təbə etmək idi. Müharibələrdən sonra qalib tərəf “nəvaziş-namə” adlanan xüsusi məktublar göndərməklə məğlub tərəfin məşhur əmirlərini (tayfa və qoşun başçılarını) “yanlarına çağırır”, özlərinə qoşulmağa dəvət edirdilər (əsirət və tay-

Türkmən bəyliklərində törə və ənənələr

Milli kimlik qaynaqlarımızın dərinədən araşdırılması və xalqımıza, eləcə də dünya ictimaiyyətinə çatdırılması zərirəti XIII əsrin ortalarında monqolların yayılması ilə əlaqədar Asiyanın içərilərindən Anadoluya köç edən oğuz boylarının yaratdıqları Türkmən bəyliklərinin tarixinin, törə və ənənələrinin də öyrənilməsini aktuallaşdırıb.

Müdrək söhbətləri, dəmir məntiqi, hətta incə zarafatları və oturuşu-duruşu ilə də bizləri daimədəbiyyatımı-

ilə toplumun həyat damarlarından biri olmuş-şəkildə könüllülük əsasında baş verə bilərdi).

Həsən bəy Rumlu Uzun Həsənin Cahanşah üzərində qələbəindən sonra Qaraqoyunlu əmirlərini öz tərəfinə cəlb etmək məqsədilə onların yanına elçilər göndərdiyini yazır. Belə hallarda tayfaların əsasən (arada qan düşmənciliyi olmayanda) qalib tərəfin səfinə qoşulduğu bəllidir. Lakin dəvətin rədd edildiyi hallar da az baş vermirdi. Məsəl üçün, Baharlu əmirlərinin Uzun Həsənin hakimiyyətini qəbul etməyib, teymurilərin himayəsinə sığındıqlarını tarixdən bilirək.

Köçərilik ideologiyasının populyarlığını şərtləndirən başqa bir amil də onun türkmənlər üçün doğmalığıdır. Anadolu bəylikləri (hətta sonradan klassik dövlət tipinə üstünlük vermiş və köçəri ideologiyasından imtina edərək möhtəşəm bir imperiyaya çevrilmiş Osmanlı bəyliyi belə!) bir və ya bir neçə əsirətin əsasında meydana gəlmiş tayfa dövlətləri kimi yaranmışdı.

Osmanlı cəmiyyətində köçəri əsirətlər yerinə yetirdikləri ictimai-iqtisadi funksiyaları

ilə toplumun həyat damarlarından biri olmuşdur (Əli Sinan Bilgili). Qayı boyuna mənsub olan Osman bəy Anadolunun qərbində ucba-yı (ərəb qaynaqlarına görə, “sahibül-ucət”) mövqeyinə yüksəlmiş, ətrafına türkmən mənşəli müxtəlif boy bəylərini toplayaraq onları fətuhat uğrunda siyasi cəhətdən təşkilatlandırmışdı. Bu baxımdan Osmanlı bəyliyini Hunlar, Göytürklər, Səlcuqilər kimi dövlətlərlə oxşar (və bəzən eyni) özəlliklər birləşdirir.

Əsirət dövlətinin quruluş dizaynı məfkurə (Osmanlı nümunəsində qəza), boy bə bəy ünsürlərinin vəhdətinə əsaslanır. Boyla bəyin hüquq birliyi eyniləşmə səviyyəsində gözənilir, özünəməxsus bir ictimai sistem doğurur və praktik fəaliyyətlər məhz bu simbioz cərcivəsində həyata keçirilir. Bəy özünü boyundan, boy isə bəyindən ayrı təsəvvür etmir, bəy boyunun maraqlarını qoruyur, mənafeələrini güdür, boy da bəyinin əmrlərinə qeyd-şərtsiz əməl edir.

Eyni prinsip tayfa birləşmələri tipində yaranmış Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri üçün də keçərlidir. Bir neçə əsirətin daha çox

zın, mədəniyyətimizin dərin qatlarına nüfuz etməyə, tariximizin qaranlıq səhifələrini aydınlatmağa, xüsusən bu mövzunun araşdırılmasına həvəsləndirmiş tələbəlik dostum İlham Abbasov 1 il əvvəl dünyasını dəyişib əbədiyyətə qovuşub. Mərhumun xatirəsini dərin ehtiramla yad etdiyimiz bir vaxtda bu yazının onun uzun illər çalışdığı “Xalq qəzeti”ndə çap edilməsi unudulmaz azərbaycanşünas-publisistin ruhunu şad edəcək.

(ardı var)

Nizaməddin MUSTAFA